

RADOVAN VUKANOVIĆ

**RATNI PUT
TREĆE
DIVIZIJE**

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STOŠESNAESTA

MONOGRAFIJE

JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

KNJIGA TRINAESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

general-pukovnik MIRKO JOVANOVIĆ, general-major JOCO TARABIĆ,
general-major VELJKO MILADINOVIĆ, general-major FABIJAN TRGO,
general-major METODIJE KOTEVSKI, pukovnik VIKTOR KUCAN, pu-
kovnik MISO LEKOVIĆ, pukovnik AHMET ĐONLAGIĆ, potpukovnik
RADOMIR PETKOVIĆ — glavni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

RADOVAN VUKANOVIĆ

RATNI PUT
TREĆE DIVIZIJE

BEOGRAD 1970.

U V O D

ODLUKA VRHOVNOG ŠTABA O FORMIRANJU DIVIZIJA

1. VOJNO-POLITICKA SITUACIJA U NOVEMBRU 1942. GOD.

Odlukom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije tokom novembra 1942. formirane su prve divizije i korpusi Narodnooslobodilačke vojske od proleterskih i udarnih brigada koje su se tada nalazile na području Bosanske krajine, Dalmacije, Like, Korduna i Banije.¹

Vrhovni komandant Josip Broz Tito na Prvom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, dajući ocjenu ovog događaja rekao je:

»Stvaranje divizija i korpusa, stvaranje naše narodne vojske došlo je kad su za to sazreli svi uslovi, kad se za to pokazala neophodna potreba, kad su već bile stvorene mnogobrojne brigade i bataljoni, kada su te brigade i bataljoni bili naoružani skoro svim vrstama oružja, osim avijacije, kad je postalo nemoguće rukovoditi na dosadašnji način

¹ Od proleterskih i udarnih brigada koje su se nalazile na području Bosanske krajine kojima je neposredno rukovodio Vrhovni štab, od odreda i brigada koji su se u ovom području nalazili pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, kao i odreda i brigada sa teritorije Like, Banije i Korduna, kojima je rukovodio Štab Prve operativne zone Hrvatske, formirane su: 1. i 2. proleterska divizija, 3, 4, 5, 6, 7. i 8. udarna divizija NOVJ. Prva, 2. i 3. divizija su stavljene pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba, dok su ostale divizije objedinjene u korpus: 1. bosanski (4. i 5. divizija) i 1. hrvatski (6, 7. i 8. divizija).

svim brigadama, bataljonima i odredima, i konačno, kad je oslobođen veliki dio naše teritorije, pa se ukazala potreba za ofanzivnim operacijama krupnijeg karaktera».²

Formiranje divizija i korpusa uslijedilo je u situaciji kada su se snage narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), kroz dotadašnji razvoj ustanka, afirmisale kao jedini i pravi predstavnik naroda u borbi protiv okupatora i njegovih najamnika četnika i ustaša, koji su se demaskirali kao neprijatelji naroda i njegove oslobodilačke borbe.

U pređenom periodu naše brigade i partizanski odredi su zadali snažne udarce sistemu okupatorske vlasti na teritoriji Jugoslavije i njenoj živoj sili, oslobodile veliki dio teritorije (oko 50.000 km²) i na njoj uspostavile narodnu vlast. U ovo vrijeme u Bihaću je formirano i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), od narodnih predstavnika svih zemalja Jugoslavije, kao opšte političko tijelo.

U proteklom periodu narodnooslobodilačkog rata stečena su, borbom partizanskih jedinica, dragocjena iskustva u organizaciji vojske, u njenoj taktici i strategiji, i u organizaciji organa narodne vlasti na oslobođenim područjima. Pod pritiskom jačeg neprijatelja napuštane su oslobođene teritorije u jednim i stvarane u drugim krajevima, izvođene su akcije i borbe manjih i krupnijih razmjera, prolazilo se kroz plime i osjeke, pobjede i poraze, dok se došlo do ovog stepena razvoja NOP-a da formiramo korpuse i divizije naše vojske.

Okupator je trpio sve veće gubitke u ljudstvu i naoružanju, veze i komunikacije između garnizona podvrgavane su neprekidnim razaranjima i napadima od strane jedinica NOV i POJ, zbog čega je bio prinuđen da preduzima krupnije operacije protiv naših oslobodilačkih snaga na pojedinim područjima (Srbija, Crna Gora, istočna Bosna, Lika, Bosanska krajina, Hercegovina itd.). Međutim, on nije uspio da u tim poduhvatima razbije ili uništi naše jedinice, iako nam je na pojedinim sektorima nanio znatne gubitke.

U uslovima neprekidnih borbi i pokreta stvarane su širom zemlje nove jedinice — čete, bataljoni, odredi, brigade — koje su izvodile borbena dejstva samostalno ili

² Istorijski arhiv KPJ, t. 1, k. 2, str. 291

objedinjene u grupe različite jačine i sastava, pod komandom teritorijalnih ili improvizovanih (privremenih), odnosno komandi (operativni štab, štab sektora, grupe, zone itd.). Svakodnevna praksa je sve više nametala potrebu drukčijeg i cjelishodnijeg objedinjavanja i komandovanja, obimnijih zadataka, veće udarnosti i pokretljivosti, višeg stepena organizacije vojske.

Na teritoriji koju su kontrolisale jedinice NOV i POJ koje su ušle u sastav divizija narodnooslobodilačka vlast (NOO) afirmisala se kod naroda; njena funkcija i uticaj nisu više prestajali, bez obzira na povremene okupatorsko-kvislinške ofanzive u ovim oblastima. Vlast Nezavisne Države Hrvatske (NDH), kao potpora okupatorskog sistema vlasti, nije se uspjela trajnije organizovati i učvrstiti na ovoj teritoriji, uprkos kasnijih pokušaja okupatora (Nijemaca i Italijana), ustaša i domobrana u ovom pravcu.

Prostrano područje zapadne Bosne, Like, Korduna, Banije, Dalmacije, na kojem su se krajem novembra nalazile znatne snage NOV i POJ (odredi, brigade, divizije), zauzimalo je centralni položaj u NDH i postalo je baza i odskočna daska za naša ofanzivna dejstva na komunikacije u dolinama Save, Une, Kupe i Neretve, u zaleđu sjevernog i srednjeg Jadrana.

I u drugim krajevima Jugoslavije u ovo vrijeme postoje mnogobrojne partizanske formacije (odredi, brigade, bataljoni), oslobođeni, manje-više povezani, rejoni i oblasti, što je angažovalo znatne snage okupatora i njegovih saradnika i sprečavalo njihovo objedinjavanje u borbi protiv glavnih grupacija NOV i POJ.

Okupator je bio zabrinut razvojem ustanka u Jugoslaviji, uspjesima koje su postizale jedinice NOV i POJ na raznim područjima, njihovom organizovanošću, pokretljivošću, strategijom i taktikom, nesposoban da takav proces spriječi i postane potpuni gospodar ove prostrane oblasti na spoju zapadne Evrope sa Sredozemljem i Bliskim istokom, u pozadini istočnog i afričkog fronta. Održavanje Pavelićevog režima u Hrvatskoj i Nedićeve vlasti u Srbiji imalo je prvorazredan značaj za okupatorske snage u Jugoslaviji, radi korišćenja komunikacija prema Italiji, Jadranskom moru i Grčkoj ne samo zbog snabdijevanja svojih trupa u ovim oblastima nego i usljed očekivanog per-

spektivnog događaja na glavnim frontovima i eventualnog iskrcavanja anglo-američkih trupa na Balkanu.

Njemački komandanti su pridavali naročito veliki značaj teritoriji na kojoj je bila uspostavljena NDH, kao i Jugoslaviji uopšte, pošto je narodni ustanak uzimao sve šire razmjere i pomrsio im sve planove u ovoj oblasti. Oni su uzalud ulagali napore da učvrste kvislinšku vlast radi sopstvenog mira i neometanog saobraćaja i snabdijevanja svojih trupa u oblasti Sredozemlja.³

Vrhovni štab NOV i POJ je blagovremeno ocijenio značaj ove oblasti, koju je bio obuhvatio plamen narodnog ustanka, kada je krajem juna 1942. ovamo usmjerio grupu proleterskih i udarnih brigada, čiji dolazak, prisustvo i akcije na ovom pravcu, zajedno sa mjesnim teritorijalnim partizanskim jedinicama, utiču da ustanak uzme šire razmjere i pokrene u borbu protiv okupatora, ustaša i četnika veliki broj novih boraca, koji su masovno stupali u jedinice koje su se tamo formirale i popunjavali ranije formirane brigade i odrede. Prve divizije i brigade su u svojim redovima imale borce iz raznih krajeva Jugoslavije: Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Like, Korduna i Banije; one su postale jezgro revolucionarne narodno-oslobodilačke armije.

Uspjesi postignuti u borbama protiv okupatora, ustaša i četnika podigli su ugled NOV i POJ; uticaj narodno-oslobodilačkog pokreta i njegovog rukovodstva je porastao, dok je izdajnička uloga četnika, ustaša i drugih kvislinga postala potpuno očigledna i kod naroda kompromitovana, zajedno sa organima kvislinške vlasti, emigrantskom vladom i njenim predstavnikom u zemlji Dražom Mihailovićem.

³ Komandant njemačke 714. divizije general Fridrih Stai je u naređenju potčinjenim jedinicama u Bosni i Hrvatskoj ovako ocijenio značaj ovog područja: »Ova nova hrvatska država, koja se nalazi pred vratima Rajha, ima odlučujući značaj za Njemačku i njene saveznike. Kroz tu zemlju prolaze svaki dan vozovi koji snabdijevaju našu vojsku u Grčkoj i našeg saveznika Italiju. Taj prostor ima životni značaj za nas i za Italiju, jer preko njega upućujemo oružje našoj vojsci koja brani Afriku i Sredozemlje. Stoga borba naših jedinica u toj zemlji protiv unutrašnjeg neprijatelja ima isti značaj kao i bitka u Rusiji...«

Isto, t. 1, k. 2, str. 203.

Stvaranjem NOV i POJ, objedinjavanjem manjih jedinica u divizije i korpuze, stvorena je vojna sila kojom će Vrhovni štab u sledećem periodu moći da uspešno rješava borbene zadatke, prenoseći težište dejstava-tamo gdje to bude zahtijevala situacija i potrebe narodnooslobodilačke borbe i njenog usklađivanja sa zajedničkim naporima saveznika u borbi protiv fašističke Njemačke i njenih saveznika.

Stvaranjem divizija NOV i POJ demantovana je reakcionarna propaganda iz inostranstva da komunistima pripadaju samo male gerilske grupe, a da se velike formacije, divizije i korpusi, nalaze pod komandom Draže Mihailovića, ministra izbjegličke kraljevske vlade i komandanta takozvane »vojske u otadžbini«.

Uspjesi jedinica NOV i POJ na bojnom polju omogućili su da se pripremi i održi Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, i na njemu obrazuje prvo opštejugoslovensko političko tijelo koje će rukovoditi mobilizacijom svih narodnih snaga za ciljeve narodnooslobodilačke borbe i pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci.

U vrijeme formiranja divizija i korpusa NOVJ moć fašističke Njemačke i njenih saveznika je slabila sve više i na savezničkim frontovima. Crvena armija je bila zaustavila prodor fašističkih armija usmjeren u oblast petrolejskih reiona Sovjetskog Saveza — Baku, Grozni i prema Iranu, i slomila njihov pokušaj da zauzmu Staljingrad (Volgograd), koji je potom postao njihova grobnica. Na Afričkom frontu Anglo-američke trupe su preuzele inicijativu Romelovom korpusu, iskrcale se u sjevernoj Africi i preduzele ofanzivu u Egiptu.⁴

Na teritoriji Bosne i Hrvatske, ne računajući italijanske jedinice koje su se nalazile u Dalmaciji i Hercegovini, u ovo vrijeme okupator je raspolagao sa 5 divizija, 5 lاندesšicen bataljona — ukupno oko 50.000 ljudi, dok su snage NDH bile: 58 domobranskih bataljona, 23 ustaška bataljona, 11 bataljona za obezbjeđenje željezničkih pruga, 7 bataljona ustaške i 6 bataljona muslimanske milicije, je-

⁴ Njemački komandant Afričkog ekspedicionog korpusa bio je feldmaršal "Romei Ervin.

dan konjički puk i razne radne manje jedinice i sredstva ojačanja — oko 160.000 ljudi.⁵

2. FORMIRANJE 3. NOU-DIVIZIJE

Po odluci Vrhovnog štaba NOV i POJ i na osnovu njegove naredbe od 9. novembra 1942. formirana je 3. narodnooslobodilačka udarna divizija, u čiji su sastav ušle sledeće jedinice: 5. crnogorska, 10. hercegovačka i 1. dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada. Za komandanta divizije postavljen je Pero Cetković, do tada komandant 1. dalmatinske brigade, a za političkog komesara Radomir Babić, dotadašnji politički komesar 5. crnogorske brigade.⁶ Na predlog štaba divizije, za načelnika štaba postavljen je Rudolf Primorac, do tada načelnik štaba 1. dalmatinske brigade.

Od 11. do 18. novembra 1942. na široj-prostoriji Glamoča izvršeno je formiranje divizije — povezivanje i prikupljanje jedinica koje su ušle u njen sastav, popuna štabova, upoznavanja sa narednim zadacima i priprema za združena dejstva.

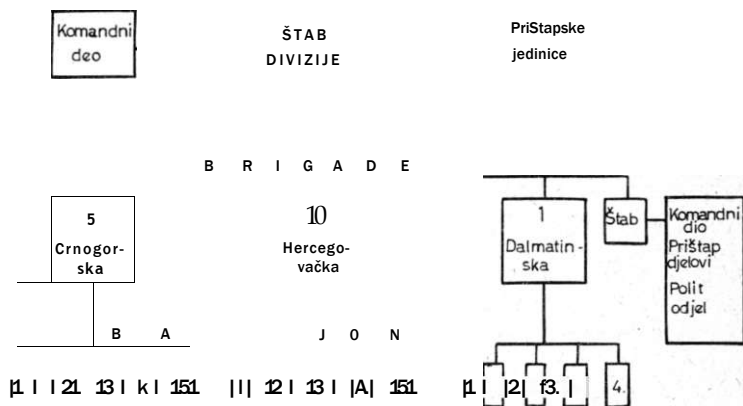
Organizacijsko-formacijski sastav divizije poslije izvršenog formiranja, bio je sljedeći: štab divizije (komanda), štabni vod, vod za vezu, poljska bolnica, art. baterija (2 haubice i 1 brdski top), pionirski vod, muzika, tri udarne brigade, sa ukupnim brojnim stanjem oko 3.200 boraca.⁷

Divizija je zadržala u toku cijelog rata svoj prvi formacijski naziv (3. NOUD) iako su krajem 1943. godine njen sastav sačinjavale isključivo crnogorske brigade, zbog čega je često neformalno nazivana i Crnogorskom divizijom. Ona, pored 1. i 2. proleterske divizije, nije formirana na teritorijalno-nacionalnoj osnovi, za razliku od drugih divizija koje su nosile naziv prema pokrajini u kojoj su for-

⁵ Slavko Odić: Prvo zasjedanje Avnoja — zborn. radova naučn. skupa, Bihać, 1966, str. 83.

⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 1, str. 198: Naredba Vrhovnog štaba od 9. XI 1942. god.

⁷ Isto, t. IV, k. 8, dok. 98: Izvještaj štaba 3. divizije Vrhovnom štabu.

Sema 1. — Organizaciona šema 3. divizije u novembru 1942.

mirane. Nalazila se pod neposrednom komandom VŠ od formiranja do ulaska u sastav 2. udarnog korpusa (10. septembar 1943).

Formacijski sastav štaba divizije, kao i štabova brigada, bio je u ovo vrijeme prilagođen potrebama komandovanja u ovoj fazi razvoja vojske, taktici ratovanja i kadrovskim mogućnostima. Pored komandnog dijela štaba (komandant, politički komesar, načelnik štaba), postojali su još od početka, a zatim se tokom rata dopunjavali i proširivali, i drugi neophodni organi (operativni, obavještajni, sanitetski, intendantski) i pomoćni dijelovi (zaštitni, za vezu, izviđački, pionirski, artiljerijski, bolnički) koji su obezbjeđivali njegovo funkcionisanje⁸.

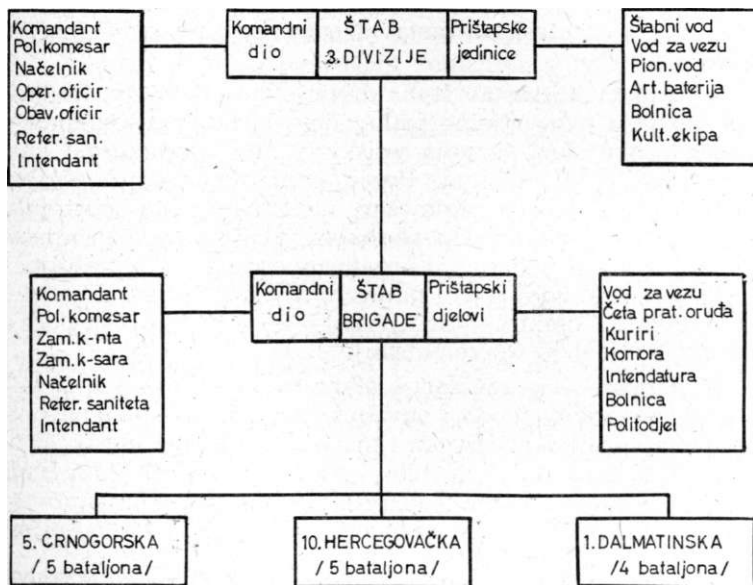
Formacija i organizacija štaba bila je praktična i elastična, bez glomaznosti i suvišnih organa, prilagođena potrebama veće pokretljivosti i manevarske sposobnosti jedinica. Međutim, ona nije bila jednom za svagda data, već je prilagođavana razvoju armije i potrebama komandovanja, i razvijala je odgovarajuće organe (odsjeke, odjelje-

⁸ Štab divizije: komandant, politički komesar, načelnik štaba, operativni oficir, obavještajni oficir, referent saniteta, intendant. Tokom rata, prema razvoju armije i potrebama komandovanja, štab je razvijao odgovarajuće organe: odsjeke i odjeljenja.

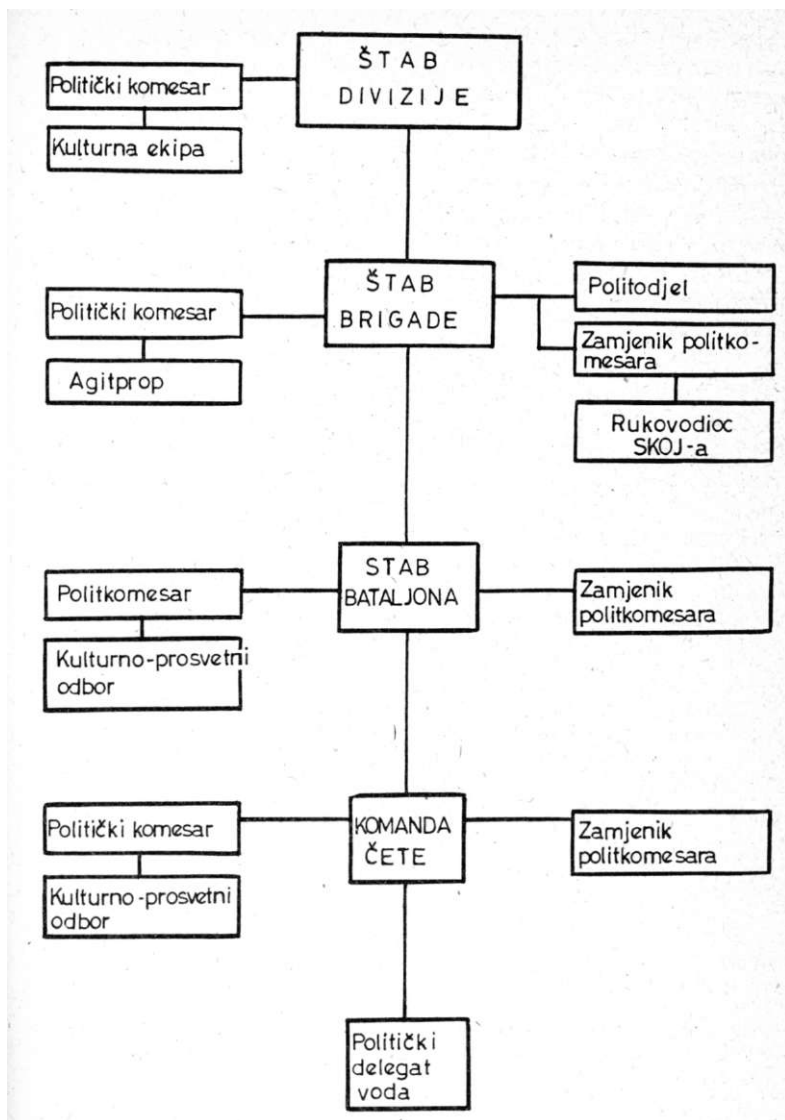
nja), da bi se tokom posljednje godine rata ustalila, prilagođavanjem jedinstvenoj formaciji koja je bila propisana od strane VS.

Jedan od najvažnijih elemenata štabova bili su partijsko-politički organi i organizacije (politički komesari, partijske organizacije, organizacije SKOJ-a, politodjeli, kulturne ekipe, agitaciono-propagandna odjeljenja), koji su obezbjeđivali svakodnevni vojno-politički, agitaciono-propagandni, kulturno-prosvjetni rad u jedinicama, što je uticalo na podizanje borbenosti i discipline, na moralno-političku čvrstinu vojske u cjelini.

Organizacioni principi političkih organa u diviziji bili su jedinstveni za cijelu Narodnooslobodilačku vojsku. Preko ovih organa Partija je obezbjeđivala sprovođenje političke linije i uticaj na borce i jedinice, na njihove štabove. Ona je imala svoje organizacije po osnovnim jedinicama (četama) i štabovima, preko kojih je usmjeravala rad svojih članova u njima. Sve masovnijim prilivom boraca u je-

Šema 2. — Organizacijsko-formacijska šema štaba divizije i štabova brigada XI/42.

Sema 3. — Organizaciona Sema političkih organa divizije u novembru 1942.

dinice baza rada partijske organizacije se proširivala, što je izazvalo odgovarajući razvoj političkih organa u jedinicama, preko kojih je bilo moguće ostvarivati puni uticaj na njihove pripadnike, a preko ovih i na narod gdje su jedinice boravile ili izvodile borbena dejstva.

Formiranjem divizija izvršeno je objedinjavanje, odnosno povezivanje partijskih organizacija jedinica koje su ušle u njen sastav. Politički komesar divizije, pored ostalih dužnosti u štabu, ispoljavao je partijski uticaj u diviziji preko divizijskog komiteta (od decembra 1942) čiji je bio član.⁹

Značajnu ulogu u podizanju borbene sposobnosti jedinica i razvijanju svestranog političko-vaspitnog rada među borcima imao je Savez komunističke omladine (SKOJ). Ova organizacija je među borcima, čiju su većinu sačinjavali omladinci, razvijala svestranu aktivnost i angažovala ih na izvršavanju borbenih zadataka kao i na moralno-političkom vaspitanju boračkih kolektiva.¹⁰

⁸ Još prije formiranja divizija po četama, bataljonima i u partizanskim odredima formirane su partijske organizacije (ćelije). Formiranjem prvih brigada uvedena su zvanja zamjenika političkih komesara za rukovođenje partijskom organizacijom u jedinicama, prvo u štabovima bataljona, odreda i brigada, a zatim i u komandama četa, kojim je do tada rukovodio politički komesar jedinice. Formiranjem divizijskih komiteta, čiji je sekretar bio jedan od zamjenika komesara brigada, politički komesar divizije je oslobođen neposrednog rukovođenja part, organizacijom, a krajem 1944. je uvedena funkcija pomoćnika politkoma divizije. Sekretari četnih organizacija sačinjavali su bataljonski biro, na čijem se čelu nalazio zamjenik političkog komesara bataljona. U nižim jedinicama od čete postojalo je partijsko odeljenje. (Vojna enciklopedija, k. 7, str. 181).

¹⁰ U četama su postojali četni skojevski aktivni sa sekretarom na čelu. Sekretari četnih aktivna formirali su bataljonski komitet SKOJ-a na čelu sa rukovodiocem SKOJ-a u bataljonu kao sekretarom, koji je bio ujedno član bataljonskog partijskog biroa. U politodjelima brigada postojao je instruktor za omladinski rad, a od početka 1943. god. formirani su brigadni komiteti SKOJ-a od sekretara bataljonskih komiteta, na čelu sa rukovodiocem SKOJ-a u brigadi (sekretarom), koji je bio neposredno vezan za CK Skoja. Formiranjem divizijskih politodjela, krajem 1943. godine, jedan njegov član je bio zadužen za rad Skoja. Krajem 1944. godine za rukovođenje radom brigadnih komiteta imenovani su rukovodioci Skoja u diviziji, koji su bili ujedno i članovi divizijskog partijskog komiteta.

Peta crnogorska brigada je formirana na osnovu naredbe Vrhovnog štaba od 10. juna 1942. od 1. 2. i 3. bataljona Nikšićkog i 3. bataljona Zetskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.¹¹

Prikupljanje jedinica koje su ušle u sastav brigade izvršeno je od 9. do 15. juna 1942. na teritoriji Zupe piveške a zatim njihovo prebacivanje na prostoriju Zelengore, gdje su se nalazile i ostale proleterske i udarne brigade koje su bile pod neposrednom komandom VŠ.¹²

Na osnovu ovih naredbi u štab brigade su postavljeni: komandant Sava Kovačević, politički komesar Radomir Babić, zamjenik komandanta Velimir Terzić, zamjenik političkog komesara Blažo Jovanović. Međutim, pri uključivanju u 3. diviziju, zbog odlaska na druge dužnosti, sastav je izmijenjen (osim komandanta) te su postavljeni: politički komesar Dragiša Ivanović, zamjenik, političkog komesara Andrija Mugoša, zamjenik komandanta Niko Jovičević, načelnik štaba Niko Martinović.

Organizacijsko-formacijski sastav Brigade prilikom ulaska u sastav divizije bio je sljedeći: štab brigade: komandant, politički komesar, zamjenik komandanta, zamjenik političkog komesara, načelnik štaba, obavještajni oficir, referent saniteta, intendant, politodjel brigade, prištapski dijelovi: vod za vezu, četa pratećih oruđa, kuriri, komora, intendantura, bolnica; 5 bataljona.

(Vojna enciklopedija, k. 8, str. 563–4; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, t. II, knj. 7, dok. 117.)

¹¹ Postoje dvije naredbe o formiranju: jedna od 10. juna, kojom je formirana i 4. crnogorska brigada, a druga od 24. juna o formiranju 5. proleterske (crnogorske) brigade i postavljenju njenog štaba. VŠ je potom naredio (13. VIII 1942.) da zadrži samo naziv »udarna«, što je urađeno na osnovu sugestije Kominterne CK-u. Vrhovni štab je ponovo (12. VII 1944) dodijelio ovoj brigadi naziv »proleterska«.

(Zbornik, t. II, k. 1, str. 169–170; isto k. 5, dok. 115; Naredbe Vrhovnog štaba) Mišo Leković: Ofanziva proleterskih brigada u ljeto 1942, VII, Beograd, 1965).

¹² Zbornik, t. IV, k. 5, dok: 185, 189, 190, 191: Izvještaji Štaba 5. brigade. Zbog nastalih promjena u sastavu, gubitaka, povremenih popuna brojno stanje se tokom rata uglavnom kretalo od 1000 do 2000 boraca, s tim što je pri njegovom završetku imala oko 3000 boraca.

Brojno stanje brigade prilikom njenog formiranja bilo je oko 550—600 boraca, a početkom novembra 1942. oko 1.100 boraca, pošto je u međuvremenu dobila popunu sa teritorije 3. južnodalmatinskog i 3. krajiškog NOPO. (Od boraca ovog odreda iz sela na desnoj obali Vrbasa, između Bugojna i D. Vakufa, formirala je svoj 5. bataljon — Zijametski. Od naoružanja, pored pušaka, imala je 33 automatska oruđa i 2 teška bacača).

Peta brigada je bila vojnički i moralno-politički čvrsta jedinica, sa bogatim borbenim iskustvom, spremna da izvršava zadatke samostalno i u sastavu većih formacija. Preko 600 članova Partije i SKOJ-a u njenim redovima predstavljali su organizovanu snagu koja je bila u stanju ne samo da izvodi vojničke akcije već da uspješno djeluje politički, unutar jedinica i među narodom. Njene partijske organizacije i politički organi poklanjali su veliku pažnju radu u pozadini, na područjima boravka ili izvođenja borbenih dejstava, razvijajući agitaciono-propagandnu i kulturno-vaspitnu djelatnost među stanovništvom, što je bilo od izvanrednog značaja za razvoj narodnooslobodilačke borbe i privlačenje novih boraca u jedinice NOVJ.¹³

Brigada je u toku rata tri puta pohvaljivana od Vrhovnog komandanta i više puta od pretpostavljenih štabova. Odlikovana je za ratne zasluge: Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja i Ordenom bratstva i jedinstva prvog reda.¹⁴

Do uključivanja u sastav divizije 5. brigada je vodila borbe na Zelengori, gdje je bila ostavljena da štiti ranjenike i zbjegove iz Crne Gore i Hercegovine, ali se, poslije boravka od mjesec dana na ovoj prostoriji, pod pritiskom

¹³ Brojno stanje partijske organizacije u brigadi na dan 15. X 1942. bilo je slijedeće: ukupan broj članova KP 327/40 drugarica, 287 drugova) i to: 1. bataljon 48, 2. bataljon 65, 3. bataljon 79, 4. bataljon 92, intendantura 9, bolnica 2, kuriri 12, kulturno-prosvjetna ekipa 4, štab brigade i politodjel 9 članova. Broj članova SKOJ-a, uključujući mlađe članove KP, bilo je oko 300/107 drugarica.

(Zbornik t. IX, k. 2, dok. 30 i 41: Izvještaji Politodjela Pete crnogorske brigade od 15. X 1942. god. Centralnom komitetu KPJ i rukovodioca SKOJ-a brigade od 6. XI 1942. CK-u SKOJ-a.)

¹⁴ Vojna enciklopedija, k. 7, str. 501.

jačih neprijateljskih snaga, zajedno sa Hercegovačkim NOPO i bolnicom, probila ka oslobođenoj teritoriji u zapadnoj i srednjoj Bosni za grupom proleterskih brigada koje su na ovom pravcu (krajem juna) izvršile ofanzivu pod komandom Vrhovnog štaba. Napustivši rejon Zelenogore (22. VII), ona je poslije desetodnevnih borbi sa četnicima, ustašama, domobranima i Nijemcima na Treskavici, Igmanu, kod s. Zabrđa i na Bitovnji izbila u rejon Prozora, koji je bio dio slobodne teritorije, pretrpjevši u ovim borbama gubitke oko 100 mrtvih i ranjenih. Poslije kraćeg odmora u prozorskoj kotlini sadejstvuje akcijama Zijamotskog, Kupreškog i Prozorskog partizanskog bataljona i likvidira manja neprijateljska uporišta u Šebošiću, Fojnici i još nekim mjestima.¹⁵

Deseta hercegovačka brigada formirana je na osnovu odluke Vrhovnog štaba 10. avgusta 1942. u rejonu sela Sujice kod Kupresa, od Hercegovačkog NOPO, Mostarskog (ranije Konjičkog) udarnog bataljona i dijelova Kalinovačkog NOPO (Igmanske čete).

U štab brigade su postavljeni: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Ćedo Kapor, zamjenik komandanta Vlado Tomanović, zamjenik političkog komesara Vaso Miskin Crni, načelnik štaba Rade Hamović.

Hercegovački NOPO je formiran 14. juna 1942. u dolini Sutješke od jedinica Južnohercegovačkog i Sjeverohercegovačkog NOPO koje su se povukle pred neprijateljem koji je napao oslobođenu teritoriju Hercegovine u maju i junu 1942. godine (italijanske jedinice i četnici). Odred je bio oko 370 boraca i formiran u 2 bataljona. Kada je grupa proleterskih brigada, poslije treće neprijateljske ofanzive, izvršila ofanzivu prema Bosanskoj krajini, odred je ostavljen sa 5. crnogorskom brigadom na prostoru Zelenogore za zaštitu bolnice i za vezu sa Hercegovinom. U julu 1942., pod pritiskom neprijatelja, odred je zajedno sa

¹⁵ Jovan Vukotić: *Borbeni put 5. proleterske brigade*, VIG, br. 4, 1960; M. Leković, pomen. djelo, str. 333; *Vojna enciklopedija* k. 7, str. 500.

(Pored četnika iz Crne Gore, Hercegovine i Bosne, u napadu na 5. brigadu prilikom njenog probijanja učestvovali su: ustaše (oko 2 čete), dijelovi njemačkog 738. puka i dijelovi (oko 1. bataljona) 15. domobranskog puka.

5. brigadom izvršio prodor ka oslobođenoj teritoriji. U prozorskoj kotlini i dolini Sujice odred se oporavio i reorganizovao, i do ulaska u sastav Brigade djelovao prema dolini Neretve i Kupresu.

Brigada je po izvršenom formiranju imala tri bataljona, sa ukupnim brojnim stanjem oko 600 boraca (570), ali je pri uključenju u sastav divizije njeno brojno stanje bilo oko 900–1000 boraca, svrstanih u 5 bataljona, pošto je u međuvremenu dobila popunu od Prozorskog i Livanjskog partizanskog bataljona.¹⁶

Organizacijsko-formacijski sastav brigade je u osnovnom bio kao i kod 5. i ostalih brigada, sa manjim ili većim brojnim stanjem pojedinih dijelova i manjim razlikama u naoružanju. Brigade su formirane na jedinstvenom organizacionom principu koji je propisivao Vrhovni štab.¹⁷

Partijsko-politički rad u brigadi je postavljen na istom principu kao i u ostalim brigadama u smislu uputstava i odluka koje je propisivao CK KPJ. U brigadi je postojalo 30 partijskih ćelija sa ukupnim brojnim stanjem (bez 1. bataljona): 213 članova KP (5 žena), 41 kandidat za člana KP (5 žena), 195 članova SKOJ-a. Socijalni sastav članova KP: radnika 90, seljaka 71, intelektualaca 52 (uključujući namještenike). Pored bataljona, u kojima je postojalo po 5 organizacija (ćelija): 3 četne, 1 štabna i 1 pri štabu bataljona (prištapski dijelovi), po 1 ćelija je postojala u pionirskom vodu, odeljenju bacača, intendanturi brigade, štabu brigade, pri štabu brigade (kuriri, ekonom, sekretar).

¹⁸ Tokom rata brojno stanje brigade i broj bataljona, usljed gubitaka i popuna, mijenjali su se. Kada su, poslije kapitulacije Italije, u Hercegovini formirane nove jedinice (čete, bataljoni) i kada je naraslo brojno stanje brigade, formirane su u njenom sastavu tri udarne grupe bataljona koje su prerasle u brigade, od kojih je formirana 29. udarna divizije (22. XI 1942. godine), na osnovu odluke Vrhovnog štaba (16. XI 1943).

¹⁷ Formacija brigade pri ulasku u sastav divizije: 5 bataljona, štab brigade (komandant, politički komesar, zamjenik komandanta, zamjenik političkog komesara, načelnik štaba, obavještajni oficir, referent saniteta, intendant), politodjel, prištapski dijelovi (kuriri, tehnika štaba, četa pratećih oruđa, pionirski vod, brigadna bolnica, intendantura). (Vojna enciklopedija, sv. 7, str. 503).

Organizacija SKOJ-a i aktivni postojali su u svim jedinicama brigade.¹⁸

Prije ulaska u sastav 3. divizije brigada je djelovala u rejonu Kupresa, Posušja, Duvna, Prozora i Gornjeg Vakufa, u dolini Rame i prema Travniku, u sadejstvu sa 5. crnogorskom brigadom i partizanskim odredima na ovoj prostoriji i samostalno. Ona je u sastav Divizije ušla kao vojnički i moralno-politički čvrsto organizovana jedinica spremna za izvršenje vojnih i političkih zadataka.

Centralni komitet KPJ	DIVIZIJSKI KOMITET	Sastav: Zamjenici pol.komesara brigada, Pol.konrcsar divizije.Sekretar jedan od zamjen. kom brig.
	PARTIJSKI RUKOVODIOCI BRIGADE	Zamjenik pol it (coma <u>brigade</u>
	BATALJONSKI <u>BIRO</u>	Sekretar : Zamjenik politkomesara bataljona.članevi sekretari <u>čelija</u>
	ČELIJA U ČETI	Sekretar Zamjenik politkomesara Cete
	OOELJENJE U VOJU	

Sema 4. — Organizaciona šema partijskih organa u diviziji
(XI/42)

¹⁸ Zbornik t. IX, k. 2, dok. 98: Izvještaj politodjela 10. herc. brigade CK-u od 31. XII 42.

Brigada je za ratne zasluge 5 puta pohvaljena od vrhovnog komandanta, a nekoliko puta od pretpostavljenih štabova. Odlikovana je Ordenom narodnog heroja, Ordenom partizanske zvijezde prvog reda i Ordenom narodnog oslobođenja.¹⁹

Prva dalmatinska brigada formirana je, na osnovu odluke VS, 6. septembra 1942. u okolini Livna (rejon sela Dobro), od dalmatinskih bataljona koji su bili pod komandom 4. operativne zone Hrvatske: »Ante Jonić« i »Tadija Anušić« (iz Srednjedalmatinskog NOPO), »Budo Borjan« (iz Sjeverodalmatinskog NOPO), »Josip Jurčević« (iz Južnodalmatinskog NOPO).

U štab brigade su postavljeni: komandant Pero Cetković, politički komesar Ante Kronja, zamjenik komandanta Ante Bilić Marjan, zamjenik političkog komesara Vlado Ščekić, načelnik štaba Rudolf Primorac. Uključivanjem brigade u sastav 3. divizije, zbog odlaska na druge dužnosti nekih rukovodilaca sastav štaba je djelimično izmijenjen: za komandanta je određen Božo Bilić, za zamjenika komandanta Peko Bogdan, a za operativnog oficira, koji je vršio dužnost načelnika štaba, Mihovil Tartalja.

Na dan formiranja brigada je imala 4 bataljona sa ukupnim brojnim stanjem od oko 1000 boraca. Štab brigade i druge jedinice oformljeni su kao kod ostale dvije brigade. Rad Partije i SKOJ-a bio je postavljen na istom organizacionom principu, ali je broj članova KP bio manji nego u ostalim brigadama (oko 120 članova na dan formiranja brigade), dok se organizacija Skoja tek nalazila u procesu osamostaljenja i učvršćivanja. Uticaj Partije je sve više rastao, tako da je već nakon mjesec dana poslije ulaska brigade u sastav divizije broj članova KP dostigao oko 180 a broj kandidata 118.

Od formiranja do njenog uključivanja u sastav 3. divizije brigada je vodila borbe sa ustašama, domobranima i italijanskim jedinicama — kod Livna, Duvna i Sinja.

U sastavu 3. divizije ostala je do kraja jula 1943, kada je po odluci Vrhovnog štaba upućena iz istočne Bosne u

¹⁹ " Vojna enciklopedija, sv. 7, str. 503 (ostali izvori: Arhiv VII, reg. br. 5/3, 26/3, 29/3; Hercegovina u NOR-u, V. delo, 1961, str. 315, 357, 649.)

Dalmaciju, gdje je reorganizovana, popunjena i uključena u sastav 9. divizije NOVJ (8. XI 1943).

Brigada je za ratne zasluge nekoliko puta pohvaljivana od pretpostavljenih komandi i starješina. Odlikovana je Ordenom narodnog heroja, Ordenom bratstva i jedinstva prvog reda, Ordenom narodnog oslobođenja.²⁰

Ostali organizacijsko-formacijski elementi divizije

Obavještajna služba, kao organ štaba, prikupljala je podatke o neprijatelju koji su bili od interesa za pravilan rad i usmjeravanje jedinica, za donošenje odgovarajućih odluka i preduzimanje mjera da ga spriječe da sazna raspored, zadatke i namjere naših jedinica. U štabu divizije, brigade i bataljona postojao je obavještajni oficir, sa pomoćnicima, koji je rukovodio obavještajnim centrom i obavještajnom mrežom u svojoj jedinici. Potčinjenost obavještajnih centara išla je po vertikalnoj liniji — odgovarajućem organu višeg štaba: centar štaba divizije obavještajnom odsjeku Vrhovnog štaba, odnosno, kasnije, kada je divizija ušla u sastav korpusa, odgovarajućem organu u ovom štabu. Po četama su određivani povjerenici odgovorni za rad bataljonskim centrima.

U početnom periodu, odmah po formiranju, ova služba je bila nedovoljno razvijena, bez odgovarajućih kadrova i iskustava, kao i bez efikasnijih veza sa teritorijom, naročito neoslobođenom, pa nije mogla ni pružiti štabovima podatke koji bi bitno uticali na donošenje odluka. Kasnije se i ona, sticajem iskustava, obukom, formiranjem izviđačkih jedinica, sve više usavršavala i postala neophodan organ štabova.²¹

²⁰ Zbornik t. V, k. 7, dok. 2, 11, 16 i 23: Izvještaji i naredba Četvrte operativne zone o formiranju 1. dalmatinske brigade od 1. 5. 6. i 7. septembra 1942. god.

Isto, tom IX, knj. 2, dok. 83: Izvještaj zamjenika politkomesara 1. dalmatinske brigade CK-u od 21. XII 1942.

Vojna enciklopedija, sv. 7, str. 505.

²¹ Obavještajni centri (divizija, brigada, bataljona) imali su dvije sekcije: sekciju za obavještavanje (prikupljanje i obrada podataka o neprijatelju) i sekciju za kontrašpijunažu (onemogućavanje neprijateljske obav. službe da prikuplja podatke o našim je-

— *Sanitetska služba* u diviziji bila je organizovana u četama (četni sanitet), bataljonima (bataljonski sanitet) i brigadama (brigadni sanitet) ,kao i u diviziji (divizijski sanitet: divizijska prihvatna bolnica, hirurška ekipa, bolničarska četa, apoteka). Ovakva organizacija saniteta obezbjeđivala je svestrano obavljanje sanitetske službe u jedinicama: u borbi, na maršu i na odmoru (u bivaku) i pružala borcima sve vrste zaštite: od liječenja ranjenih i bolesnih do organizovanja i sprovođenja mjera protiv uzročnika raznih zaraza.

Na čelu divizijskog saniteta bio je referent saniteta, kao savjetodavni organ štaba (komandanta i komesara) za ovu službu i neposredni rukovodilac svim sanitetskim divizijskim ustanovama i organima ,i sanitetima brigada.²²

Sanitetska služba se borila sa svim teškoćama, naročito u početnom periodu (nedostatak lekara, instrumenata, lijekova, drugog stručnog osoblja), obezbjeđujući se sanitetskim potrebama pretežno iz plijena do kojega se dolazilo pri napadima na neprijateljske jedinice, garnizone i skladišta. Kasnije, krajem 1943. i tokom 1944. godine, oslobođenjem velike teritorije i gradova, povezivanjem sa saveznicima ,porasli su izvori snabdijevanja sanitetskim materijalom, kao i drugim potrebama, a uslovi za rad ove službe postepeno su se normalizovali.

— *Služba snabdijevanja* u diviziji je vršila funkciju preko svojih organa: divizijske, brigadne i bataljonske intendature i četnog ekonomata.

Na čelu divizijske intendature nalazio se intendant divizije, kao organ štaba (komandanta i komesara) za slu-

dinicama). Obavještajna služba operativnih jedinica oslanjala se u radu na teritorijalnu obavještajnu službu, tamo gdje je postojala.

(Zbornik t. II, k. 6, dok. 185: Uputstvo VS o organizaciji i zadacima obavještajne službe u jedinicama od 27. XI 1942. god.)

²² Organizacija saniteta: *u četi*: četni bolničar, 2 nosioci ranjenika u vodu, 2 bolničara u vodu; *u bataljonu*: referent, zamjenik referenta, higijeničar — bolničar, 4 nosioca ranjenika; *u brigadi*: brigadno previjalište (ljekar, medicinar, ljeekarski pomoćnik — referent, njegov zamjenik za evakuaciju, 1 bolničar previjač, 1 bolničar pisar, 4 nosioca ranjenika, 1 ekonom, 1 kurir), osoblje higijenskomobilne ekipe (bolničar higijeničar, bolničar dezinfektor, 1 konjovodac).

(Zbornik t. II, knj. 6, dok. 159: Statut sanitetske službe NOV i POJ od 10. XI 1942.)

žbu snabdevanja i neposredni rukovodilac svih intendantskih organa i podređenih intendantura brigada.

Snabdijevanje jedinica bilo je skopčano s ogromnim teškoćama i problemima, zbog specifičnih uslova ratovanja i odsustva stalnih izvora snabdijevanja hranom, odjećom, obućom, oružjem, municijom i drugim neophodnim potrebama za vojsku. Do ovih potreba jedinice su dolazile plijenom od neprijatelja, dobrovoljnim prilozima naroda, konfiskacijom imovine okupatorskih saradnika, a tek kasnije, tokom 1944. godine i dalje, iz savezničke pomoći.

Na oslobođenim područjima, naročito u gradovima gdje su uslovi bili povoljniji, organizovane su radionice u kojima su zadovoljavane tekuće potrebe jedinica i boraca: pekare, radionica za opravku oružja, za odjeću i obuću i dr. Na teritorijama gdje je bila organizovana narodna i vojnopozadinska vlast jedinice su prilagođavale rad organa snabdijevanja tim uslovima, pošto su se ove vlasti starale o skladištima, pribavljanju hrane, evakuaciji plijena, organizaciji i radu radionica, snabdijevanju jedinica..²⁵

Treća divizija je tokom rata uglavnom zadržala organizaciju snabdijevanja koju je imala poslije formiranja. Tek krajem rata pristupila je reorganizaciji ove službe i prilagođavanju jedinstvenoj formaciji u armiji, uvođenjem komandi pozadine, koje su objedinjavale sve snabdevačke službe i njihove organe .

Rodovi vojske u formacijskom sastavu divizije bili su, naročito u početku, neznatni, kako zbog nedostatka odgovarajućih sredstava — naoružanja, opreme i tehnike, tako i zbog nedostatka specijalista — artiljeraca, inženjera, vezista. Kasnije, poslije kapitulacije Italije, a zatim kada

²⁵ Organizacije intendanture novembra 1942. bila je sljedeća: *intendant divizije* sa 1–2 pomoćnika, po stručnoj liniji potčinjen Ekonomskom odsjeku VS; *brigadna intendantura*: intendant, skladište, komora, ekonomat, radionica (za razne opravke), potkivačnica stočni depo (za čuvanje i gonjenje stoke), intendant brigade, koji je bio član štaba, imao je 1–2 pomoćnika (zamjenika); *bataljonska intendantura*: intendant, pomoćnik, komora za nošenje hrane (ljudstvo po potrebi); *u četi*: ekonomat, četna komora, kuhinja.

(Doko Ivanović: O snabdevanju u NOR-u, Vojno delo, 12/1956, str. 107, Vojna enciklopedija, sv. 3, str. 736).

su saveznici otpočeli sa ovom vrstom dotura, otpočeo je proces formiranja odgovarajućih jedinica i njihovo bolje korišćenje za podršku akcija i operacija. Kadrovske jezgre je stvarano od raznih specijalista, zanatlija i stručnjaka, koji su bili razasuti po raznim jedinicama. Razvojem vojske i sticanjem iskustava, kao i porastom materijalne baze, razvijale su se rodovske formacije u sastavu jedinica.

U okviru divizije, odmah poslije formiranja, postojali su u brigadama i pri štabu divizije pionirski vodovi. Pionirski vod štaba divizije se potom razvija, u >1943. god., u četu, a 1944. god. u inženjerski bataljon, osposobljen za pionirske, pontonirske i minerske radove.

Artiljerijska baterija divizije se u 1944. godini razvija u artiljerijski divizion, koji krajem rata (aprila 1945) prerasta u artiljerijsku brigadu. U brigadama, u sastavu čete pratećih oruđa, postojala su topovska odjeljenja (1–2 topa manjeg kalibra), dok su bataljoni bili naoružani minobacačima, koji su im bili osnovna vatrena podrška.

Sredstva veze su dugo bila oskudna. Poslije formiranja divizije postojala je radio-veza između njenog štaba i Vrhovnog štaba, a veza sa potčinjenim jedinicama održavana je preko kurira sve do 1944. god., kada su u radio-mrežu uključene i brigade. Telefonsko-telegrafska veza je korišćena samo za vrijeme dužeg boravka jedinica na nekoj prostoriji. Vezu su obavljali odgovarajući formacijski organi u diviziji (vodovi) i brigadi (sekcije, odsjeci, odjeljenja).

Bez obzira na nepotpunost i nedovoljnost elemenata rodova u sastavu divizije i brigada, oni su i u tako organiziranom obimu igrali važnu ulogu u borbenim zadacima jedinica.

Treća divizija je u svom prvobitnom formacijskom sastavu bila oko 8 mjeseci. Odlaskom iz njenog sastava 1. dalmatinske, a potom 10. hercegovačke brigade (novembra 1943) kroz njen sastav prolaze 4. proleterska (crnogorska) brigada, 3. sandžačka brigada, 6. crnogorska brigada, italijanska partizanska brigada »Aosta«, a uključivanjem u diviziju 7. crnogorske (krajem 1943. god.) i 9. crnogorske brigade (aprila 1944), ponovo je ustaljena njena formacija (5, 7. i 9. brigada).

Zbog nastalih promjena u sastavu, gubitaka, i kasnijih popuna, brojno stanje divizije je u toku rata variralo između 3000 i 6000 boraca, s tim što je pri završetku rata, nakon veće popune borcima iz Srbije, imala oko >10.000 boraca.

Brigade koje su ušle u sastav divizije pri njenom formiranju — 5. crnogorska, 10. hercegovačka i 1. dalmatinska imale su za sobom bogato iskustvo iz dotadašnjih borbi u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni i Dalmaciji, dok su 7. i 9. brigada, koje su kasnije ušle u njen sastav, formirane od boraca iz Crne Gore sa manjim ratnim iskustvom iz partizanskih odreda.

Divizija je od 10. septembra 1943. do 24. aprila 1945. bila u sastavu 2. udarnog korpusa, a od ovog dana je, na osnovu odluke VS, ušla u sastav 2. jugoslovenske armije.